

Ochrona struktury i funkcjonowania krajobrazów szczególnie cennych przyrodniczo

Protection of the structure and functioning of especially valuable natural landscapes

Barbara Źarska

SGGW w Warszawie
Katedra Ochrony Środowiska
e-mail: barbara_zarska@sggw.pl

Abstract: Presentation of more important legal instruments and protection state of especially valuable natural landscapes in Poland and courses of activities increasing protection effectiveness are the aim of the paper. Contemporary problems from this range are strictly connected with evolution of approach in nature conservation. Some aspects of application of the European Landscape Convention have been showed. The need of ecological and landscape education and benefits from creation of protected areas has been emphasized.

There is a considerable variety of nature protection forms in national law which potentially could assure long-term survival of different natural values at various levels of management. Insufficient effectiveness of nature conservation is rather caused by gaps in law, lacks of instruments generating benefits gained by having of protected areas and generally low ecological and landscape awareness. There are wide possibilities to increase landscape protection mainly by law improvement, execution of legal provisions, education and promotion of high landscape quality. Creation and enforcement of legal mechanisms obliging and stimulating setting up of natural protected areas is needed. Main protected areas should be established as areas of extraordinary public meaning and it is necessary to decrease decision role of local governments and social bodies in procedures to set these areas up. Nature and landscape protection programmes ought to be introduced as an ingredient part of environment protection programmes being legally demanded for communes, districts and voivodships. It is needed to introduce again the duty to accomplish spatial management planes for whole commune areas in order to make possible rational and complex landscape shaping and protection. The European Landscape Convention ratified by Poland is real chance to increase landscape quality but law modification to fulfil provisions is needed.

Key words: nature protection, landscape protection, protected areas, Nature 2000, ecological structure, natural functioning

Słowa kluczowe: ochrona przyrody, ochrona krajobrazu, obszary chronione, Natura 2000, struktura ekologiczna, funkcjonowanie przyrody

Wstęp

Ochrona krajobrazów cennych przyrodniczo, choć stosowana już od dawna, obecnie stała się szczególnie istotna ze względu na rozmiar i szybkość zmian środowiska powodowanych przez człowieka. Tworzenie obszarów prawnie chronionych i systemów tych obszarów jest bardzo ważnym kierunkiem działania, ale już niewystarczającym w obliczu współczesnych zagrożeń.

Zgodnie z przyjętą w polityce i w prawie zasadą zrównoważonego rozwoju, musi nastąpić zmiana użytkowania zasobów przyrodniczych z nietrwałego na trwałe, aby przyszłe pokolenia mogły z nich korzystać i aby nie doznały głębokiego kryzysu ekologicznego. Era zrównoważonego rozwoju w skali globalnej zapoczątkowana została na kanwie dokumentów przyjętych na konferencji ONZ „Szczyt Ziemi” w Rio de Janeiro w 1992 roku, a zwłaszcza dokumentu Agenda 21 stanowiącego zbiór zaleceń i wytycznych dotyczących działań, które powinny być podejmowane na przełomie XX i XXI wieku w celu zapewnienia trwałego rozwoju (Dokumenty końcowe konferencji ..., wersja polska 1998). Proces przechodzenia na zrównoważony rozwój, silnie uwarunkowany koniecznością wzrostu ogólnego poziomu świadomości ekologicznej społeczeństwa, zachodzi stopniowo i, można stwierdzić, zbyt wolno w stosunku do szybkości zmian zachodzących w krajobrazie. Zmiany te, jeśli nie są kontrolowane w aspekcie wpływu na środowisko, powodują często duże zagrożenie dla zasobów przyrodniczych, od których istnienia człowiek jest uzależniony.

Celem publikacji jest prezentacja obecnych ważniejszych instrumentów prawnych i stanu ochrony krajobrazów szczególnie cennych przyrodniczo w Polsce oraz kluczowych problemów i kierunków działań zwiększających skuteczność ochrony przyrody w aspekcie długoterminowego przetrwania jej zasobów. Współczesna problematyka i realizacja w tym zakresie jest ściśle związana z ewolucją w sposobie podejścia do ochrony krajobrazu przyrodniczego, jaka zaszła zwłaszcza w okresie ostatnich kilkadziesiąt lat. W artykule nawiązano do niektórych aspektów wdrażania Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (2000). Podkreślono również znaczenie edukacji ekologicznej i krajobrazowej oraz korzyści, jakie mogą wynikać z utworzenia obszarów chronionych.

Ewolucja sposobu podejścia do ochrony przyrody

Obecny stan i sposób podejścia do ochrony krajobrazu przyrodniczego na poziomie krajowym i międzynarodowym wynika w dużym stopniu z historycznych uwarunkowań i przemian, jakie się dokonały w tym zakresie. Począwszy od drugiej połowy XIX wieku, kiedy Aleksander Humboldt zapoczątkował krajobrazowe podejście w naukach przyrodniczych (Richling, Solon 1998), następowała ewolucja w sposobie podejścia do ochrony krajobrazu przyrodniczego. Zmiany te były uwarunkowane kilkoma ważnymi czynnikami: dużym rozwojem badań naukowych, narastającymi zagrożeniami przyrody spowodowanymi rewolucją przemysłową i rozwojem gospodarczym bazującym na intensywnej eksploatacji zasobów naturalnych oraz, na ziemiach polskich, motywami patriotycznymi (brak niepodległości, umiłowanie przyrody polskiej).

Naukowe podstawy ochrony przyrody zaczęły wyraźniej kształtować się w XX wieku. Nastąpił rozwój ekologii i następnie ekologii krajobrazu. Szczególne znaczenie dla zachowania wartości krajobrazu przyrodniczego miał rozwój ochrony obszarowej. Pierwszy park narodowy powstał w Yellowstone w USA w 1872 roku. Szersze zastosowanie tej formy, podobnie jak rezerwatu przyrody, nastąpiło w XX wieku. Kolejnym etapem był rozwój systemowej ochrony przyrody w drugiej połowie XX wieku, zwłaszcza po opublikowaniu raportu U Thanta w 1969 roku (Paczuski 2000, Żarska 2005). Podejście obszarowe i systemowe w ochronie przyrody jest oparte na naukowej wiedzy ekologicznej – znajomości funkcjonowania przyrody. Tworzenie obszarów chronionych i systemów tych obszarów należy do najważniejszych

kierunków ochrony uznanych na świecie (m.in.: Kozłowski 1973, 2000, 2003, Gacka-Grzesikiewicz 1976, Gacka-Grzesikiewicz, Różycka 1977, Różycka 1977, Olaczek 1986, 2000, Walczak i in. 2001, Żarska 2005). Kardynalne zasady ochrony przyrody, oparte na przesłankach ekologicznych, sformułowane przez Kazimierza Zarzyckiego we wstępie do pierwszego wydania polskiej czerwonej listy gatunków roślin zagrożonych wyginięciem są następujące (Zarzycki, Wojewoda – red. 1986, Żarska 2005):

- aby ochronić gatunek lub grupę gatunków, należy zachować środowisko ich życia,
- należy chronić całe ekosystemy i grupy ekosystemów (środowisko życia gatunków),
- przede wszystkim chronić ekosystemy i gatunki w miejscu ich naturalnego występowania – ochrona *in situ*,
- ekosystemy chronione powinny zajmować jak największe obszary (duże ekosystemy są bardziej stabilne ekologicznie i bardziej odporne na antropopresję);
- należy zachować ciągłość przestrzenną przyrodniczych (chronionych) – łączność ekologiczną między ekosystemami (umożliwienie migracji gatunków jako warunek konieczny do długoterminowego ich przetrwania).

W Polsce przełomowym momentem w zainicjowaniu systemowej ochrony przyrody była koncepcja ochrony krajobrazu z 1971 roku, opracowana przez zespół pod kierunkiem S. Kozłowskiego z inicjatywy Państwowej Rady Ochrony Przyrody (Kozłowski 1973, 2000, Kassenberg, Marek 1986, Gacka-Grzesikiewicz 2000). Zaproponowano tworzenie, obok wcześniej wprowadzonych parków narodowych i rezerwatów przyrody, nowych wieloprzestrzennych form ochrony przyrody: parków krajobrazowych i stref chronionego krajobrazu, nieco później nazwanych obszarami chronionego krajobrazu, a ochroną miało być objęte około 17% powierzchni kraju. Na potrzeby tej koncepcji została opracowana naukowa teoria Ekologicznego Systemu Obszarów Chronionych (ESOCh; Gacka-Grzesikiewicz 1976, Gacka-Grzesikiewicz, Różycka 1977, Różycka 1977), zgodnie z którą obszary chronione wyższej rangi miały być otaczane obszarami niższej rangi, a ponadto wszystkie obszary chronione miały zachować ciągłość przestrzenną. Koncepcja ESOCh była wprowadzona w życie w postaci utworzenia krajowego systemu obszarów chronionych, zwanego też Wieloprzestrzennym Systemem Obszarów Chronionych (WSOCh; Kozłowski 2000). Wyżej opisane inicjatywy spowodowały szybki rozwój systemowej ochrony przyrody w Polsce. W latach 70. i 80. powstało kilkadziesiąt parków krajobrazowych i kilkadziesiąt obszarów chronionego krajobrazu w drodze uchwał wojewódzkich rad narodowych, choć w ówczesnej ustawie o ochronie przyrody z 1949 roku te formy ochrony nie występowały (zostały dopiero wprowadzone w ustawie o ochronie przyrody z 1991 roku). Polska znacznie wyprzedziła w tym czasie inne kraje pod względem rozwoju systemowej ochrony przyrody.

W końcu XX wieku, mimo podjęcia wielu międzynarodowych inicjatyw w zakresie ochrony środowiska, nie zdołano istotnie powstrzymać procesu wymierania gatunków i zanikania ekosystemów o charakterze naturalnymi i półnaturalnym (m.in.: Polska czerwona lista gatunków zagrożonych, 1986, Europejska czerwona lista..., 1991, Europe's Environment, 1995). Dotychczasowy zakres ochrony obszarowej i systemowej okazał się niewystarczający. Powstał wówczas nowy kierunek w ochronie przyrody: ochrona różnorodności biologicznej, wprowadzona konwencją o różnorodności biologicznej. Konwencja ta została przedłożona na Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 roku, a w 1993 roku stała się aktem prawa międzynarodowego (Paczuski 2000, Żarska 2005). Nowoczesne podejście do ochrony przyrody w niej zawarte było ściśle powiązane z ideą zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z konwencją, różnorodność biologiczna powinna być chroniona na poziomie genetycznym, gatunkowym i krajobrazowym. Nastąpiło rozszerzenie ochrony na całość biosfery, a tym samym na całość krajobrazu (przyroda nieożywiona warunkuje istnienie przyrody ożywionej, a więc też powinna być zachowana). Ochrona obszarowa i systemowa pozostała nadal bardzo ważnym elementem w nowym ujęciu ochrony przyrody.

Kolejnym etapem rozwoju jest Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji w 2000 roku, ratyfikowana przez Polskę (Dz.U. 14/2006, poz.98), w której nakazuje się chronić całość krajobrazu.

Konwencja ta jest spójna z konwencją o różnorodności biologicznej, konwencją berneńską, konwencją paryską o Światowym Dziedzictwie i innymi aktami prawa międzynarodowego z tego zakresu (Konwencje międzynarodowe..., IOŚ).

Różne formy ochrony krajobrazu przyrodniczego: obszarowa, systemowa, ochrona różnorodności biologicznej, a także ochrona indywidualna, wzajemnie się dopełniają i są oparte na przesłankach wynikających z badań naukowych. W ochronie systemowej i różnorodności biologicznej główny akcent położony jest na utrzymanie struktury ekologicznej i funkcjonowanie krajobrazu: zachowanie i tworzenie ostoji przyrodniczych i korytarzy ekologicznych różnej rangi zachowujących ciągłość przestrzenną, dobra jakość ekologiczna pozostałych terenów, długoterminowe przetrwanie zasobów przyrodniczych.

Główne instrumenty prawne i stan ochrony krajobrazów szczególnie cennych przyrodniczo

Głównym instrumentem prawnym ochrony krajobrazów szczególnie cennych przyrodniczo jest tworzenie obszarów i obiektów chronionych na mocy ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku (Dz.U. 92/2004, poz. 880, z późn. zm.). Zgodnie ze tą ustawą w Polsce istnieją następujące formy ochrony przyrody:

- 1) parki narodowe,
- 2) rezerваты przyrody,
- 3) parki krajobrazowe,
- 4) obszary chronionego krajobrazu,
- 5) obszary Natura 2000,
- 6) pomniki przyrody,
- 7) stanowiska dokumentacyjne,
- 8) użytki ekologiczne,
- 9) zespoły przyrodniczo-krajobrazowe,
- 10) ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

Duże zróżnicowanie form ochrony przyrody jest potrzebne i uzasadnione, ponieważ zapewniona jest w ten sposób możliwość dopasowania rodzaju formy ochrony do specyfiki i rangi walorów przyrodniczych. Ponadto formy te są tworzone na różnych poziomach zarządzania: krajowym (parki narodowe, obszary Natura 2000, ochrona gatunkowa), wojewódzkim (wszystkie pozostałe formy oraz możliwość dodatkowej ochrony gatunkowej w województwie) i gminnym (obszary chronionego krajobrazu, pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe). Zatem na każdym poziomie administracyjnym może być prowadzona własna polityka ochrony przyrody, choć oczywiście działania te powinny być ze sobą spójne.

Należy rozważyć, czy korytarz ekologiczny zapisać w ustawie o ochronie przyrody jako kolejną (osobną) formę ochrony przyrody (jest to dyskutowane). Obecnie korytarz jest definiowany w ustawie z 2004 roku jako obszar umożliwiający migrację roślin, zwierząt i grzybów. Jednocześnie w ustawie zapisano, że funkcja korytarza ekologicznego jest jednym z celów tworzenia obszarów chronionego krajobrazu.

Liczbę i różnorodność istniejących form ochrony przyrody należy ocenić pozytywnie. Brak odpowiednio dużej skuteczności w ochronie przyrody jest spowodowany przede wszystkim: niedoskonałością zapisów prawnych (m.in. procedury tworzenia obszarów chronionych – trudności w tworzeniu obszarów chronionych), relatywnie niskim poziomem finansowania działań z zakresu ochrony przyrody, niedostatkami instrumentów prawnych generujących korzyści z posiadania obszarów chronionych, ograniczonymi możliwościami w zarządzaniu i kontroli obszarów chronionych, generalnie niską świadomością ekologiczną społeczeństwa oraz słabym egzekwowaniem przestrzegania przepisów

dotyczących ochrony przyrody. Kluczowe znaczenie mają zwłaszcza wieloprzestrzenne obszary chronione, wymienione w punktach 1-5, tworzące razem krajowy system obszarów chronionych. Obszary i obiekty ochrony indywidualnej wraz z ochroną gatunkową (wymienione w punktach 6-10) są bardzo istotne ze względu na możliwość zabezpieczenia cennych tworów przyrody i terenów o relatywnie niewielkiej powierzchni. Uzupełniają one wieloprzestrzenne formy ochrony. Obecnie system obszarów chronionych w Polsce zajmuje ponad 1/3 powierzchni kraju (włączając utworzone już częściowo obszary Natura 2000, (GUS 2007, www.mos.gov.pl/natura2000), ale większość tej powierzchni zajmują obszary niższej rangi. Parki narodowe zajmują około 1% powierzchni kraju (23 parki), rezerwy - około 0,5% (1407 obiektów), parki krajobrazowe - 8% (120 obiektów), obszary Natura 2000 - około 18% (łącznie obszary utworzone i będące w trakcie utworzenia, informacja ustna Głównego Konserwatora Przyrody M. Trzeciaka z 25.04.08). Dane te ciągle się zmieniają, gdyż sieć Natura 2000 jest w fazie realizacji, ponadto obszary Natura w około 60% pokrywają się z już istniejącymi innymi obszarami chronionymi; aktualne informacje znajdują się na stronach Ministerstwa Środowiska (www.mos.gov.pl/natura2000). Obszary chronione krajobrazu - 22,1% (411 obiektów) oraz pozostałe formy ochrony przyrody - łącznie 0,4% powierzchni kraju: 34549 pomników przyrody, 142 stanowiska dokumentacyjne, 6654 użytki ekologiczne, 200 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych (GUS 2007, Rąkowski i in. 2002, 2005, 2006).

Obecnie wielką szansą w aspekcie zrównoważonego rozwoju i skutecznej ochrony przyrody jest realizacja europejskiej sieci ekologicznej Natura 2000, najważniejszego instrumentu ochrony przyrody w Unii Europejskiej. Głównymi naukowymi kryteriami wyznaczania tych obszarów są: występowanie określonych siedlisk przyrodniczych i występowanie dzikich gatunków ważnych dla zachowania dziedzictwa przyrodniczego Europy, wymienionych w aneksach dyrektywy habitatowej i dyrektywy ptasiej UE. Obszary Natura zabezpieczą dużą reprezentację zasobów przyrodniczych, zwiększą bardzo znacząco odsetek powierzchni obszarów chronionych wysokiej rangi i wzmocnią krajowy system. Sieć Natura 2000 jest obecnie w zaawansowanym stadium tworzenia w Polsce. Aktualny stan realizacji obejmuje: 488 obszarów Natura 2000, w tym 124 obszary specjalnej ochrony ptaków OSO i 364 specjalne obszary ochrony siedlisk SOO (w tym 189 obszarów SOO zatwierdzonych już przez Komisję Europejską i 175 obszarów SOO, co do których została rozpoczęta procedura - informacja ustna Głównego Konserwatora Przyrody M. Trzeciaka z dnia 25.04.08, Łódź; rozporządzenie Ministra Środowiska - Dz.U. 179/2007, poz. 1275, www.mos.gov.pl/natura2000).

Obszary chronione Natura 2000 mają specyficzny charakter i cechy odróżniające je w pewnym stopniu od innych obszarów chronionych (Makomaska-Juchiewicz, Tworek red. 2003, Sieć Natura 2000..., 2004, Żarska 2007). Ich cechą szczególną jest to, że mają bardzo wysoką rangę prawną (status europejskiego obszaru chronionego, ustanawiane w drodze rozporządzenia ministra), ale jednocześnie zezwala się na tych obszarach na gospodarowanie przy jednoczesnej kontroli stanu siedlisk przyrodniczych i stanu populacji gatunków, dla ochrony których obszar został utworzony. Obowiązuje tu zasada równowagi gospodarki i ochrony. Warunkiem koniecznym na obszarach Natura 2000 jest utrzymanie we właściwym stanie siedlisk przyrodniczych i dzikich gatunków będących przedmiotem ochrony (nie dopuszczenie do degradacji).

Można powiedzieć, że obszary Natura 2000 są poligonem doświadczalnym zrównoważonego rozwoju. Przed nimi rolę tę zaczęły pełnić parki krajobrazowe zgodnie z zapisem prawnym, że ochrona i popularyzacja ich wartości przyrodniczo-kulturowych ma następować w warunkach zrównoważonego rozwoju (ustawy o ochronie przyrody: z 1991 roku i z 2004 roku). Wypracowane na obszarach Natura 2000 i w parkach krajobrazowych zasady zrównoważonego użytkowania obszarów cennych przyrodniczo powinny być stosowane także na innych terenach.

Nie sposób przecenić znaczenia obszarów chronionych dla ochrony krajobrazów szczególnie cennych przyrodniczo. Występują tam najlepiej zachowane zasoby przyrodnicze reprezentatywne dla strefy geograficznej naszego kraju i środkowowschodniej części Europy - ekosystemy i gatunki oraz

formacje i elementy przyrody nieożywionej charakterystyczne dla poszczególnych regionów fizyczno-geograficznych i geobotanicznych, dla bioregionów Europy.

Na przyrodniczych obszarach chronionych i w ich otoczeniu występują zazwyczaj wartościowe elementy środowiska kulturowego. Są one chronione przede wszystkim na mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku (Dz.U. Nr 162/2003, poz. 1568), ale również są chronione łącznie z walorami przyrodniczymi, w szczególności poprzez plany ochrony, na mocy ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku. Walory kulturowe stanowią również kryterium w tworzeniu przyrodniczych obszarów chronionych.

Bardzo ważnym prawnym instrumentem ochrony krajobrazu są plany ochrony wprowadzone po raz pierwszy w naszym kraju na mocy poprzednio obowiązującej ustawy o ochronie przyrody z 1991 roku. Obecnie plany ochrony są sporządzane obowiązkowo na mocy ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku (Dz.U. Nr 92, poz. 880, ze zmianami) dla wielkoprzestrzennych obszarów chronionych wysokiej rangi: parków narodowych, rezerwatów przyrody, parków krajobrazowych i obszarów Natura 2000. Plany te są bardzo ważnym instrumentem służącym przede wszystkim ochronie przyrody, ale także ochronie wszystkich walorów krajobrazowych na najbardziej wartościowych pod tym względem terenach naszego kraju (Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000..., 2004). Wielką zaletą tych planów jest to, że umożliwiają „dopasowanie” gospodarowania i użytkowania obszaru chronionego do wymagań ochrony wartości przyrodniczo-krajobrazowych oraz do potrzeb mieszkańców i turystów. Ta druga funkcja planu ochrony jest często niedoceniana i niedostrzegana. Zakazy, nakazy ograniczenia, które są lub mogą być wprowadzone na obszarze chronionym zgodnie z ustawą o ochronie przyrody z 2004 roku, są modyfikowane w planie ochrony stosownie do realnych potrzeb ochrony występujących na konkretnym obszarze (np. mogą dotyczyć tylko części obszaru chronionego lub obowiązywać na określonych zasadach). Plany ochrony ustanawiane są w terminie do 5 lat od dnia utworzenia obszaru chronionego i na okres 20 lat (ustawa o ochronie przyrody z 2004 roku). Projekt planu ochrony sporządza organ zarządzający obszarem chronionym (lub sprawujący nadzór). Ranga planów ochrony jest bardzo duża. Świadczy o tym wysoki szczebel administracyjny ich zatwierdzenia: plany ochrony parku narodowego i obszaru Natura 2000 – ustanawiane są przez ministra właściwego do spraw środowiska w drodze rozporządzenia, plany ochrony rezerwatu przyrody i parku krajobrazowego – ustanawiane przez wojewodę w drodze rozporządzenia.

Przyrodnicze obszary chronione mogą mieć również międzynarodowy status ochrony. Oprócz wspomnianego wcześniej obszaru Natura 2000 (obszar chroniony Unii Europejskiej), do ważniejszych międzynarodowych form ochrony należą (Konwencje międzynarodowe..., bez daty):

- ostoja Ramsar – na mocy konwencji o obszarach wodno-błotnych mających znaczenie międzynarodowe wlicza jako środowisko życiowe ptactwa wodnego (konwencja ramsarska, 1971); w światowym spisie ostoi Ramsar znajduje się 13 polskich obiektów: Jezioro Łuknajno, Siedem Wysp, Jezioro Karaś, Jezioro Świdwie, Słońsk, Stawy Milickie, Biebrzański Park Narodowy, Stowiński Park Narodowy, Wigierski Park Narodowy, Poleski Park Narodowy, Narwiański Park Narodowy, Jezioro Drużno oraz subalpejskie torfowiska w Karkonoskim Parku Narodowym (GUS 2007); poprzez konwencję ramsarską zapoczątkowano tworzenie nowoczesnych międzynarodowych form ochrony przyrody na świecie;

- obiekt z Listy Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego – na mocy Konwencji o Światowym Dziedzictwie (konwencja paryska, 1972); obecnie 13 polskich obiektów znajduje się na tej liście, w tym 12 w kategorii dziedzictwo kultury i 1 w kategorii dziedzictwo natury - Puszcza Białowiecka (www.kobidz.pl);

- rezerwat biosfery – na mocy programu UNESCO „Man and Biosphere” (UNESCO-MAB, 1970) – światowej koncepcji sieci rezerwatów biosfery; dotychczas w Polsce utworzono 9 rezerwatów biosfery: „Białowieża”, Słowiński, „Jezioro Łuknajno”, „Babia Góra”, „Karkonosze”, „Karpaty Wschodnie”, „Tatry”, „Puszcza Kampinoska”, „Polesie Zachodnie” (Bremeyer - red. 1997, GUS 2007).

Począwszy od lat 90. XX wieku formowane są europejskie i światowe sieci geostanowisk i geoparków UNESCO. Są to nowe międzynarodowe formy ochrony przyrody, których celem jest zachowanie dziedzictwa geologicznego – wybitnych obiektów i obszarów przyrody nieożywionej (Alexandrowicz 2003, 2006). Wstępna krajowa lista geostanowisk obejmowała 149 obiektów geologicznych proponowanych do międzynarodowej ochrony (Alexandrowicz 2003). Propozycja ta jest w fazie uzupełnień i weryfikacji. Opracowane są ponadto wstępne projekty narodowych geoparków, które następnie będą się ubiegać o status i dotacje UNESCO. Na wstępnej liście projektowanych polskich geoparków znalazło się 9 obszarów (Alexandrowicz 2006): Geopark Jurajski, Łuku Mużakowa, Chęcińsko-Kielecki, Doliny Kamiennej, Pienin, Kopalni Soli Wieliczka, Ślęży, Śnieżnika Kłodzkiego, Niecki Śródsudeckiej.

Możliwości zwiększenia skuteczności ochrony krajobrazów szczególnie cennych przyrodniczo

Strategicznymi kierunkami działań sprzyjających zwiększeniu skuteczności ochrony krajobrazów o szczególnych wartościach przyrodniczych są:

- doskonalenie prawa ochrony przyrody i zapisów powiązanych z ochroną znajdujących się w innych aktach prawnych, w szczególności dotyczących ochrony środowiska, lasów, wód, zagospodarowania przestrzennego, prawa budowlanego, gospodarki rolnej i transportu; zwłaszcza istotna jest poprawa przepisów dotyczących tworzenia i funkcjonowania obszarów chronionych oraz egzekwowania przestrzegania przepisów (karanie za wykroczenia i przestępstwa przeciwko przyrodzie i środowisku);
- wzmocnienie ochrony wartości przyrodniczych całości krajobrazu (także poza obszarami chronionymi) – stworzenie możliwości w tym zakresie bardziej skutecznych niż dotychczas, m.in. poprzez wprowadzenie obowiązku sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz programów ochrony przyrody i krajobrazu;
- edukacja ekologiczna i krajobrazowa – wzmocnienie dotychczasowych działań, rozwinięcie i wprowadzenie nowych programów.

Mimo dużych osiągnięć w tworzeniu systemu obszarów chronionych w Polsce, zagrożenie wartościowych ekosystemów i rzadkich gatunków pozostaje nadal wysokie. Jest to wyraźny sygnał, że konieczne jest wzmocnienie działań polegających na racjonalnym proekologicznym kształtowaniu krajobrazu. Są duże możliwości poprawy skuteczności ochrony przyrody w Polsce zarówno, jeśli chodzi o istniejący stan prawny i organizacyjny, jak i perspektywę zmian w prawie i zarządzaniu oraz wzrostu nakładów finansowych.

Ważnym kierunkiem działania powinno być jak najszybsze objęcie ochroną prawną obszarów cennych przyrodniczo, które takiej ochrony dotychczas nie miały. Krajowy system obszarów chronionych nie jest jeszcze wystarczający zarówno pod względem objęcia ochroną wszystkich obszarów, które na to zasługują, jak i ciągłości przestrzennej (umożliwienie migracji gatunków). Wiele obszarów o wysokich wartościach przyrodniczych w naszym kraju nie było objętych ochroną do czasu wprowadzenia obszarów Natura 2000 (Liro – red. 1995, Denisiuk, Kalembe i Pilipowicz 1998, Dyduch-Falniowska i in. 1999, Liro, Dyduch-Falniowska 1999, Gacka-Grzesikiewicz, Cichocki 2001, Żelazo, Popek 2002, Żarska 2005). W szczególności dotyczyło to dolin rzecznych, niektórych puszczańskich kompleksów leśnych, jak Puszcza Borecka, Puszcza Augustowska i ogromna część Puszczy Białowieskiej, a także innych cennych terenów, choć od dawna obszary te były najczęściej proponowane do objęcia ochroną. Porównując zasięg krajowego systemu obszarów chronionych przed wprowadzeniem sieci Natura 2000 z koncepcją ECONET-PI (Liro - red. 1995), którą można traktować jako ekspertyzę ekologiczną dotyczącą docelowego zasięgu polskiego systemu obszarów chronionych, z koncepcją europejskich ostoi przyrody CORINE (Dyduch-Falniowska i in. 1999) oraz z programem ochrony dolin rzecznych w Polsce (Gacka-Grzesikiewicz, Cichocki 2001, Żarska 2005), wyraźnie widoczne są potrzeby uzupełnienia ochrony. Ogromnym atutem jest wprowadzenie europejskiej sieci obszarów Natura 2000, która bardzo wzmocniła

i uzupełniła krajowy system obszarów chronionych, nadając licznym obszarom europejski status i znak jakości. Wielkie znaczenie, jeśli chodzi o skuteczność tworzenia, ma silne umocowanie prawne sieci Natura 2000 (dyrektywa habitatowa i dyrektywa ptasia UE). Tworzenie obszarów chronionych służy wdrożeniu wymagań Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (2000) w zakresie ochrony krajobrazów wyjątkowych.

Kolejnym problemem do rozwiązania jest konieczność zmiany stosunku władz i społeczności lokalnych do obszarów chronionych, które zazwyczaj niechętnie są tworzone i najczęściej traktowane jako bariera w rozwoju. Nie wystarczy tylko rozwijanie edukacji ekologicznej, która jest bardzo istotna, ale proces wzrostu świadomości ekologicznej jest długotrwały. Posiadanie obszarów chronionych musi wiązać się zarówno z obowiązkiem, jak i osiąganiem konkretnych i dużych korzyści. Trzeba rozważyć, opracować i wprowadzić zmiany w prawie polegające na obowiązku posiadania przyrodniczych obszarów chronionych na poziomie administracyjnych jednostek terytorialnych, w połączeniu z wprowadzeniem instrumentów generujących korzyści z posiadania tych obszarów. Znaczenie społeczno-ekonomicznych aspektów ochrony przyrody jest bardzo ważne, podkreślane m.in. przez Pullina (2004). Posiadanie obszarów chronionych powinno przynosić określone korzyści, w tym finansowe. W przeciwnym wypadku nadal będzie występować niechęć społeczności i władz lokalnych do tworzenia tych obszarów.

Obecny stan prawny ochrony przyrody w niewystarczającym stopniu umożliwia stosunkowo łatwe tworzenie obszarów chronionych i skuteczne zarządzanie nimi również w zakresie realizacji działań ochronnych. W obliczu generalnie niskiej świadomości ekologicznej społeczeństwa, niezrozumienia idei i konieczności stosowania zasady zrównoważonego rozwoju i niechęci do tworzenia obszarów chronionych, należy stworzyć nowe lub poprawić istniejące mechanizmy prawne zobowiązujące i zachęcające do tworzenia obszarów chronionych i utrzymywania ich w dobrym stanie. Przykładem mechanizmu stymulującego tworzenie obszarów chronionych może być wprowadzenie wskaźnika minimalnej wymaganej powierzchni pod ochroną dla obszarów gmin. Wskaźnik ten wpływałby znacząco na finansowanie gmin, uzyskiwanie dotacji na realizację różnych projektów, w tym inwestycji, przyznawanie priorytetów w korzystaniu z programów rolnośrodowiskowych i innych instrumentów finansowych. Wskaźnik minimalnej wymaganej powierzchni pod ochroną mógłby być zależny od specyfiki środowiska przyrodniczego gminy, rangi formy ochrony i innych elementów. Posiadanie terenów prawnie chronionych o większej powierzchni, niż wymagany minimalny wskaźnik, również wiązałoby się z określonymi dodatkowymi przywilejami. Nadleśnictwa i zarządy gospodarki wodnej także powinny mieć zagwarantowane określone korzyści finansowe za występowanie obszarów chronionych na terenach przez nie administrowanych.

W ostatnich latach ustanawianie nowych obszarów chronionych: parków narodowych, rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych w Polsce uległo zahamowaniu z powodu niedoskonałego prawa w tym zakresie, m.in. stanowiącego o dużym znaczeniu czynnika społeczności lokalnych w decydowaniu o utworzeniu tych ważnych w skali kraju obszarów. Jedynie wprowadzanie sieci Natura 2000, ze względu na mocną podstawę prawną i status obszarów UE, realizowane jest względnie skutecznie, choć często występuje niechęć i opór ze strony społeczności lokalnych.

Konieczna jest zatem modyfikacja zapisów prawnych dotyczących tworzenia przyrodniczych obszarów chronionych. Najważniejsze z obszarów wielkoprzestrzennych: parki narodowe, rezerваты przyrody, obszary Natura 2000 i parki krajobrazowe powinny mieć status prawny obszarów chronionych o nadrzędnym interesie publicznym (utworzenie tych obszarów jest celem publicznym). W związku z tym należy wprowadzić zapis powodujący zmniejszenie roli decyzyjnej samorządów terytorialnych w procedurze tworzenia tych obszarów, a także zmianie ich granic (obecnie status taki mają parki narodowe i rezerваты przyrody, ale mimo to ich utworzenie jest w dużym stopniu uzależnione od akceptacji społeczności miejscowej). W przypadku obszarów chronionych wysokiej rangi, a takimi są wyżej wymienione, ich wartości przyrodniczo-kulturowe są dobrem ogólnospołecznym, które powinno

być zabezpieczone przez ustanowienie ochrony nawet pomimo sprzeciwów ludności lokalnej. Oczywiście nie zmienia to faktu, że należy dołożyć wszelkich starań i przekonać społeczność do tworzenia obszarów chronionych. Utworzenie obszarów chronionych o nadrzędnym interesie publicznym nie może zależeć od lokalnych władz i interesów w takim stopniu, jak to jest obecnie zapisane w ustawie o ochronie przyrody z 2004 roku (Dz.U. Nr 92, poz. 880, z późn. zm., m.in. art. 10 i 16 tej ustawy). Obecnie tworzenie obszarów chronionych, zwłaszcza parków narodowych i krajobrazowych, jest bardzo blokowane przez społeczności lokalne. W ostatnich latach nie powstały nowe parki krajobrazowe, choć projekty i dokumentacje przyrodniczo-kulturowe są opracowane dla co najmniej kilku obszarów (m.in. Park Krajobrazowy Doliny Środkowej Wisły).

Konieczne jest również przywrócenie obowiązku sporządzania planów ochrony także dla otulin parków narodowych, parków krajobrazowych i rezerwatów przyrody (uzupełnienie zapisów wspomnianej ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku). Zapis taki obowiązywał w przeszłości. Pozwoli to na kontrolowanie zagospodarowania terenów bezpośrednio sąsiadujących. To, co się dzieje w otoczeniu obszaru chronionego, ma bardzo duży wpływ na skuteczność ochrony jego wartości przyrodniczych i kulturowych (Żarska 2005). Obecne wymagania w zakresie sporządzania planów ochrony, zawarte w rozporządzeniach z 2005 roku, zawierają wiele aspektów krajobrazowych odpowiadających wdrożeniu Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, ale wskazane byłoby doprecyzowanie tych zapisów.

Konieczne są zmiany zapisów dotyczące ochrony zadrzewień oraz drzew i krzewów w ustawie o ochronie przyrody z 2004 roku. Między innymi wskazana jest zmiana brzmienia artykułu 79, że zadrzewienia poza obszarami o zwartej zabudowie powinny być zakładane nie „za zgodą właściciela gruntu” (jak jest zapisane), ale w porozumieniu z właścicielem gruntu. Zmniejszy to trudności związane z wprowadzaniem zadrzewień w krajobrazie rolniczym, które to działanie jest zgodne z wytycznymi Polityki ekologicznej państwa (Polityka ekologiczna państwa na lata 2003-2006..., www.mos.gov.pl). Należy skorelować tę zmianę z ustaleniem wyższej kategorii gruntów rolnych z zadrzewieniami i usunięciem sprzeczności w uzyskiwaniu dofinansowania do działalności rolniczej na takich gruntach oraz odpowiednim ujęciu tego w programach rolnośrodowiskowych. Źle się stało, że został uchylony ust. 1 art. 80 ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku, gdzie zobowiązano ministra właściwego do spraw środowiska w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw rolnictwa do określenia m.in. warunków zakładania zadrzewień, sposobów ich ochrony i wskaźników powierzchniowych. Bardzo pilne jest również doprecyzowanie przepisów odnoszących się do usuwania drzew. Źle sformułowane zapisy dotyczące wyjątków, kiedy nie trzeba uzyskiwać zezwolenia na wycięcie drzew i krzewów oraz kiedy nie pobiera się opłat za ich wycięcie (art. 83 i 86 ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku), w dodatku nie skorelowane z prawem o drogach publicznych i transporcie, przy niskiej świadomości i braku kompetencji osób podejmujących decyzje w tej sprawie, spowodowały masowe i praktycznie niekontrolowane wycinanie drzew wzdłuż dróg w Polsce.

Bardzo ważne jest również wzmocnienie ochrony lokalnych zbiorników wodnych (oczek wodnych), chronionych obecnie na mocy wspomnianej ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku, ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych z 1995 roku (tekst jednolity Dz.U. Nr 121/2004, poz. 1266, z późn. zm.) i ustawy – Prawo wodne z 2001 roku (Dz.U. Nr 115/2001, poz. 1229, z późn. zm.). Obecna ochrona jest nieskuteczna. Konieczne jest wprowadzenie zapisów bardziej bezpośrednio sformułowanych. W czasie badań terenowych w Polsce środkowej spotykam często przypadki barbarzyńskiego zasypywania śródpolnych oczek wodnych wraz z ich florą i fauną. W mojej opinii, istotną przyczyną jest nieświadomość prawna i niekompetencja władz gminy, poza brakiem świadomości ekologicznej i elementarnej wrażliwości. Problem jest szerszy i nie dotyczy tylko oczek wodnych. Pracownicy administracji terenowej powinni być egzaminowani przed objęciem stanowisk i odpowiednio szkoleni w zakresie ochrony środowiska, gospodarki przestrzennej i innych zagadnień w trakcie sprawowania funkcji.

Niezbędne jest również szybkie wzmocnienie ochrony gatunków zagrożonych wyginięciem. Istnieją podstawy prawne ku temu (ochrona gatunkowa, ochrona siedlisk i gatunków Natura 2000, ochrona strefowa, programy ochrony gatunków zagrożonych, tworzenie obszarów chronionych, ochrona *ex situ*), ale działania restytucyjne powinny być szerzej rozwijane i nakłady finansowe zwiększone. Na taką potrzebę wskazują dane dotyczące stanu wybranych gatunków chronionych i zagrożonych w okresie ostatnich 20 lat (m.in.: Andrzejewski, Weigle – red. 2003, Mirek i in. – red. 2006, GUS 2007).

Konieczne są również zmiany prawa ochrony przyrody i środowiska dotyczące kar za zniszczenie i degradację tych zasobów. Przestrzeganie prawa powinno być lepiej egzekwowane. Obecnie większość postępowań jest umarzanych lub nałożone kary są minimalne. Wykroczenia i przestępstwa przeciwko przyrodzie nie powinny być traktowane jako o niskiej szkodliwości społecznej, gdyż faktycznie ta szkodliwość jest duża, wymierzona w środowisko życia człowieka. Występuje niska świadomość społeczna, że oddziaływanie na jeden element przyrodniczy powoduje zmiany pozostałych elementów środowiska i środowiska jako całości. Działanie przeciwko przyrodzie ma również wymiar moralny i etyczny.

W celu zwiększenia skuteczności ochrony krajobrazu przyrodniczego należy wprowadzić również zmiany w innych przepisach. Ważną i pilną potrzebą jest uzupełnienie zapisów w ustawie – Prawo ochrony środowiska z 2001 roku. Jedną z pożądanych zmian powinno być wprowadzenie obowiązku sporządzania programu ochrony przyrody i krajobrazu jako jednej z części składowych obligatoryjnego obecnie programu ochrony środowiska gmin, powiatów i województw, wymaganego na mocy ustawy – Prawo ochrony środowiska z 2001 roku (tekst jednolity Dz.U. Nr 25/2008, poz. 150, z późn. zm.). Sposób sporządzania i zatwierdzania tych programów powinien być dokładniej określony w rozporządzeniu wykonawczym do wspomnianej ustawy. Wpłyne to na wzrost skuteczności ochrony przyrody i krajobrazu, a także będzie służyć wdrożeniu Europejskiej Konwencji Krajobrazowej.

Strategicznym działaniem powinno być ponowne wprowadzenie obowiązku sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla wszystkich i całych obszarów gmin. Jest to niezbędne, aby w sposób kontrolowany i racjonalny kształtować strukturę ekologiczną krajobrazu, w tym korytarze ekologiczne i lokalne ostoje przyrody w krajobrazie rolniczym i miejskim, uwzględniając ochronę różnorodności biologicznej, a tym samym kształtować dobre warunki środowiskowe dla życia człowieka (m.in.: Kozłowski 1973, 2000, 2003, Andrzejewski 1985, Kassenberg, Marek 1986, Chmielewski 2001, red. 2006, Korzeniak 2001, Żarska 2005, 2006). Wymaga to zmiany zapisów w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 roku (Dz.U. Nr 80, poz. 717, z późn. zm.). Wprowadzenie obowiązkowych miejscowych planów zwiększy skuteczność ochrony całości krajobrazu przy uwzględnieniu odpowiednich ustaleń w tych planach. Byłoby to również korzystne dla obszarów chronionych, w tym także dla obszarów chronionego krajobrazu, których ranga nie jest zbyt wysoka, ale wsparcie w postaci odpowiednich ustaleń planów umożliwiłoby kontrolę rozwoju zagospodarowania przestrzennego. Przywrócenie obowiązku sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego będzie stymulować rozszerzenie ochrony na całość krajobrazu, która jest niezbędna, uzasadniona naukowo i zawarta w aktach prawnych (ustawa – Prawo ochrony środowiska z 2001 roku, ustawa o ochronie przyrody z 2004 roku, konwencja o różnorodności biologicznej, Europejska Konwencja Krajobrazowa), natomiast w mniejszym stopniu jest realizowana w rzeczywistości. Ten kierunek działania wymaga wyraźnego wzmocnienia. Przykładem propozycji kształtowania krajobrazu w aspekcie zachowania różnorodności biologicznej jest metoda kratownicy ekologicznej, bazująca na systemowym podejściu, ale dotycząca całości administrowanego terytorium (Żarska 2006). Bardzo ważne jest utrzymanie korzystnej struktury ekologicznej krajobrazu na terenach bardziej intensywnie użytkowanych przez człowieka, otaczających krajowy system obszarów chronionych, a tym samym zabezpieczenie egzystencji metapopulacji dzikich gatunków żyjących w krajobrazie rolniczym i miejskim oraz utrzymanie korytarzy migracji gatunków (konieczność wymiany genetycznej z populacjami gatunków żyjących na ważniejszych obszarach chronionych).

Ważnym kierunkiem działania powinno być doskonalenie edukacji w zakresie ochrony przyrody i krajobrazu oraz zrównoważonego rozwoju. Panuje powszechny niedostatek wiedzy na temat idei zrównoważonego rozwoju. Występuje brak zrozumienia ścisłego związku dobra człowieka z dobrem przyrody. Generalnie w społeczeństwie nie ma poczucia, że ochrona przyrody jest moralnym obowiązkiem człowieka jako najbardziej doskonałego intelektualnie gatunku. Ochrona przyrody i zachowanie jakości środowiska najczęściej są postrzegane jako sprzeczne z rozwojem gospodarczym, zamiast jako integralna jego część. Niedostatek wiedzy w tym zakresie potęgowany jest często brakiem informacji. Pokonanie tych barier, przy odpowiedniej promocji profitów płynących z utworzenia obszarów chronionych, powinno spowodować zmianę niekorzystnej sytuacji. Ochrona obszaru przyrodniczego jest bardzo trudna i mniej skuteczna, jeśli nie ma woli społeczeństwa lokalnego ku temu. Jednocześnie proces wzrostu świadomości ekologicznej jest powolny i zbyt długi w stosunku do zachodzących zmian w krajobrazie i gwałtownego wymierania dzikich gatunków, aby można było czekać i nie podejmować innych działań, w tym kreowania mechanizmów finansowych. Ochrona przyrody, podobnie jak zrównoważone rolnictwo, musi być odpowiednio dotowana. Sama dobra wola i świadomość ekologiczna nie będą prawdopodobnie nigdy wystarczające. W edukacji ekologiczno-krajobrazowej należy zatem zwracać uwagę na korzyści wynikające z utworzenia obszarów chronionych, ale też tworzyć mechanizmy stymulujące te pozytywne aspekty.

Polska ratyfikowała Europejską Konwencję Krajobrazową (ogłoszenie ratyfikacji: Dz.U. Nr 14/2006, poz. 98), która powinna się istotnie przyczynić do wzrostu skuteczności ochrony krajobrazu. Konieczna będzie w najbliższej przyszłości modyfikacja prawa polskiego dotyczącego ochrony przyrody i środowiska oraz zasobów kulturowych w związku z wdrożeniem jej wymagań. W konwencji tej zawarte jest bardzo nowoczesne podejście do krajobrazu polegające na ochronie jego całości. Krajobraz rozumiany jest w niej jako obszar postrzegany przez ludzi, będący wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych/lub działalności człowieka. W zapisach konwencji krajobraz europejski stanowi ważny wspólny zasób, będący istotnym składnikiem jakości życia i wymagający ochrony. Państwa-strony konwencji zobowiązane są podjąć trójkierunkowe działanie w zakresie: ochrony, gospodarowania i planowania krajobrazu. Konwencja stosowana jest do całości terytoriów państw-stron i dotyczy trzech wyróżnionych rodzajów krajobrazu: krajobrazów wyjątkowych, pospolicznych i zdegradowanych. Kraje zobowiązane są do identyfikacji i oceny swoich krajobrazów, a następnie do tworzenia instrumentów wdrażania konwencji. Jest to pilne zadanie do wykonania w najbliższej przyszłości. Prawo polskie częściowo jest spójne z wymaganiami konwencji i zawiera wiele instrumentów przydatnych do jej wdrażania (niektóre z nich zostały zaprezentowane w niniejszej publikacji) takich, jak: formy ochrony przyrody, formy ochrony środowiska kulturowego, plany ochrony, polityka ekologiczna państwa, strategia ochrony różnorodności biologicznej, oceny oddziaływania na środowisko, planowanie przestrzenne, programy ochrony środowiska, programy ochrony zabytków, opracowania ekofizjograficzne, plany gospodarowania wodami, koncesje na badanie, poszukiwanie i wydobywanie kopalin, wymóg rekultywacji krajobrazów zdegradowanych i inne. Będą one jednak wymagały doskonalenia i także tworzenia nowych instrumentów. Krajobrazy wyjątkowe chronione są przede wszystkim na mocy ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku i ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku. Całość krajobrazu chroniona jest głównie na mocy ustawy – Prawo ochrony środowiska z 2001 roku i może być chroniona na mocy ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 roku. Krajobrazy zdegradowane objęte są obowiązkiem rekultywacji i restytucji na mocy ustawy – Prawo ochrony środowiska z 2001 roku, ustawy – Prawo geologiczne i górnicze z 1994 roku, ustawy – Prawo wodne z 2001 roku i ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych z 1995 roku. Wdrożenie wspomnianych wcześniej propozycji takich, jak: wprowadzenie mechanizmów stymulujących tworzenie i utrzymywanie obszarów chronionych, wprowadzenie instrumentu – programu ochrony przyrody i krajobrazu dla jednostek terytorialnych, przywrócenie obowiązku sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, będzie służyć wypełnieniu wymagań konwencji krajobrazowej.

Konieczne będzie ustanowienie i wdrożenie spójnej polityki w zakresie ochrony i kształtowania krajobrazu na wszystkich szczeblach zarządzania. Na poziomie krajowym, w polityce ekologicznej państwa i w koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju należy mocniej zaakcentować cele krajobrazowe, w tym planowy rozwój krajobrazu, lub opracować osobną politykę kształtowania i ochrony krajobrazu, spójną z wymienionymi wcześniej dokumentami.

Obszary chronione i wartości krajobrazu ogromną szansą dla społeczności lokalnych i kraju

Z utworzenia obszarów chronionych, w szczególności wieloprzestrzennych obszarów wysokiej rangi (w tym Natura 2000), wynikają ogromne korzyści: możliwość przestawienia się na trwały zrównoważony rozwój oparty na racjonalnym i nie degradującym wykorzystaniu zasobów przyrodniczo-kulturowych, ogromna i bezpłatna promocja (krajowa i międzynarodowa) obszarów i produktów z nich pochodzących (w tym żywności, tradycji kulturowej i rękodzieła), rozwój zrównoważonej turystyki, priorytet w uzyskiwaniu dotacji do działalności gospodarczej w zamian za dostosowanie do wymagań ochronnych, rozwój funkcji badań naukowych i jej obsługa, promocja i ochrona środowiskowej jakości warunków życia (Żarska 2007). Obszary chronione są atrakcją dla turystów, badaczy naukowych i osób pragnących przebywać w zdrowym i pięknym krajobrazie. Dochody z odpowiednio zaplanowanej zrównoważonej turystyki mogą być dużą rekompensatą za ewentualne ograniczenia i zakazy z tytułu wprowadzenia ochrony. Walory stanu środowiska i wartości estetyczne krajobrazu są obecnie coraz bardziej cenione i pożądane, określane często jako pozaprodukcyjne funkcje obszarów przyrodniczych (Koreleski 2000). Należy oczekiwać, że wysoka jakość środowiska i krajobrazu będzie w coraz większym stopniu stymulować rozwój obszarów. Warto zauważyć, że głównym powodem ochrony zasobów naturalnych, w tym tworzenia obszarów chronionych, jest dobro człowieka, który będąc częścią przyrody, potrzebuje do życia środowiska przyrodniczego w dobrym stanie. Obszary chronione i systemy tych obszarów są niezbędne do zachowania równowagi ekologicznej w skali kraju i kontynentów. Są one również formą zabezpieczenia dla człowieka warunków do wypoczynku i do zaspokojenia potrzeb estetycznych. Warto przy tym podkreślić, że warunkiem koniecznym istotnego wzrostu skuteczności ochrony krajobrazów szczególnie cennych przyrodniczo jest również właściwe kształtowanie struktury ekologicznej i funkcjonowania na pozostałych terenach znajdujących się poza systemem obszarów chronionych (Brandyk, Hewelke – red. 1996, Żarska 2006). Konieczne jest zatem rozszerzenie ochrony i racjonalnego kształtowania przestrzeni na całość krajobrazu.

Wnioski

1. W prawie polskim istnieje duża różnorodność form ochrony przyrody potencjalnie umożliwiających zabezpieczenie zróżnicowanych walorów różnej rangi na poszczególnych poziomach zarządzania: krajowym, wojewódzkim i gminnym. Nowym i ważnym instrumentem ochrony jest europejska sieć ekologiczna Natura 2000, która bardzo rozszerzy i wzmocni krajowy system obszarów chronionych. Niewystarczająca skuteczność ochrony krajobrazu przyrodniczego wynika raczej z niedoskonałości zapisów prawnych, niedostatku instrumentów generujących uzyskiwanie korzyści z posiadania obszarów chronionych i generalnie niskiego poziomu świadomości ekologicznej i krajobrazowej.

2. Istnieją duże możliwości poprawy skuteczności ochrony krajobrazów o szczególnych wartościach przyrodniczych przede wszystkim w drodze: doskonalenia przepisów prawnych (m.in. wprowadzenie mechanizmów prawnych i finansowych stymulujących tworzenie i utrzymywanie obszarów chronionych), zwiększenia egzekwowania prawa, rozwoju edukacji ekologiczno-krajobrazowej uwzględniającej

także promocję korzyści wynikających z utworzenia obszarów chronionych i dbałości o wysoką jakość krajobrazu.

3. Z utworzenia obszarów chronionych wynikają duże korzyści, nie w pełni jeszcze promowane i doceniane. Obszary chronione zapewniają ogromną promocję terenów, są znakiem markowym kraju i regionu, stymulatorem trwałego rozwoju opartego na zrównoważonym wykorzystaniu wartości przyrodniczo-kulturowych, poligonem naukowo-badawczym i atrakcją dla turystów. Model zrównoważonego gospodarowania, wypracowany na obszarach chronionych i w ich sąsiedztwie (zwłaszcza na obszarach Natura 2000 i w parkach krajobrazowych), powinien być przenoszony także na inne tereny.

4. W edukacji i promocji należy zwracać większą, niż dotychczas, uwagę na korzyści wynikające z utworzenia obszarów chronionych, generując dodatkowo te korzyści poprzez zastosowanie odpowiednich instrumentów prawnych i finansowych.

5. Warunkiem koniecznym do zapewnienia większej skuteczności zachowania wartości przyrodniczych w Polsce jest nie tylko tworzenie obszarów chronionych, ale również ochrona całości krajobrazu. Wzmocnieniu ochrony całego terytorium kraju będą służyć instrumenty takie, jak: ponowne wprowadzenie obowiązku sporządzania miejscowych planów przestrzennego zagospodarowania dla wszystkich gmin i całych ich obszarów, ustanowienie obowiązku sporządzania programów ochrony przyrody i krajobrazu, wdrożenie zasad kształtowania krajobrazu opartych na podstawach ekologicznych.

6. Europejska Konwencja Krajobrazowa jest realną szansą na istotne zwiększenie skuteczności ochrony całego krajobrazu. Prawo polskie w znacznej mierze jest spójne z wymaganiami konwencji i zawiera wiele instrumentów przydatnych do spełnienia jej wymagań. Konieczna będzie jednak modyfikacja prawa polegająca na przystosowaniu istniejących zapisów prawnych i stworzeniu nowych umożliwiających wdrożenie konwencji.

Literatura

- Alexandrowicz Z. 2003: Ochrona dziedzictwa geologicznego Polski w koncepcji europejskiej sieci geostanowisk. *Przegląd Geologiczny* (51) 3: 224-230.
- Alexandrowicz Z. 2006: Geoparki – nowe wyzwanie dla ochrony dziedzictwa geologicznego. *Przegląd Geologiczny* (54) 1: 36-41.
- Andrzejewski R. 1985: Ekologia a planowanie przestrzenne. *Wiad. Ekol.* (31) 3: 253-273.
- Andrzejewski R., Weigle A. (red.) 2003: *Różnorodność biologiczna Polski*. Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Brandyk T., Hewelke P. (red.) 1996: *Ochrona i zrównoważony rozwój środowiska wiejskiego*. Grant PL9210 TESSA, projekt nr 34. Wydaw. SGGW, Warszawa.
- Breymeyer A. (red.) 1997: *Rezerваты biosfery w Polsce*. Polski Narodowy Komitet MAB. Agencja Reklamowo-Wydawnicza A. Grzegorzczak, Warszawa.
- Chmielewski T.J. 2001: *System planowania przestrzennego harmonizującego przyrodę i gospodarkę*. T. 1-2. Wydaw. Politechnika Lubelska, Lublin.
- Chmielewski T.J. (red.) 2006: *Zarządzanie zasobami przyrody na obszarach Natura 2000 w Polsce*. Wydaw. Akademii Rolniczej w Lublinie, Lublin.
- Denisiuk Z., Kalemba A., Pilipowicz W. 1998: *System obszarów i obiektów chronionych na tle krajowej sieci ekologicznej ECONET-Polska*. Zesz. Nauk. Kom. „Człowiek i Środowisko” PAN, 22: 55-82.
- Dokumenty końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i rozwój”, Rio de Janeiro, 3-14 czerwca 1992 r. *Szczyt Ziemi*. Wersja polska, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa, 1998.

- Dyduch-Falniowska A., Kaźmierczak R., Makomaska-Juchiewicz M., Perzanowska-Sucharska J., Zając K. 1999: Ostoje przyrody w Polsce. Instytut Ochrony Przyrody PAN, Kraków.
- Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 roku (Dz.U. Nr 14/2006, poz. 98).
- Europejska czerwona lista zwierząt i roślin zagrożonych wyginięciem w skali światowej, 1991. ONZ, polskie tłumaczenie: Konwencje międzynarodowe i uchwały organizacji międzynarodowych, Wajda S., Żurek J. red., Z. 3, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Europe's Environment – the Dobris Assessment 1995. D. Stanners, P. Bourdeau (ed.), European Environment Agency, Copenhagen.
- Gacka-Grzesikiewicz E. 1976: Ekologiczne problemy tworzenia nowych typów obszarów chronionych jako formy ochrony środowiska. Wiad. Ekol. 1.
- Gacka-Grzesikiewicz E., Cichocki Z. 2001: Program ochrony dolin rzecznych w Polsce. Wydaw. IOŚ, Warszawa.
- Gacka-Grzesikiewicz E., Różycka W. 1977: Obszary chronione a przestrzenna struktura aglomeracji. Wydaw. IKŚ, Warszawa.
- GUS. Ochrona środowiska, 2007.
- Kassenberg A., Marek M.J. 1986: Ekologiczne aspekty przestrzennego zagospodarowania kraju. PWN, Warszawa.
- Konwencje międzynarodowe i uchwały organizacji międzynarodowych. J. Żurek, S. Wajda red., zeszyty 1-15, Wydaw. IOŚ, Warszawa.
- Koreleski K. 2000: Pozaprodukcyjne funkcje terenów leśnych i ich szacowanie. Akademia Rolnicza im. H. Kołłątaja w Krakowie, Kraków.
- Korzeniak G. 2001: Ochrona środowiska przyrodniczego poprzez miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Człowiek i środowisko 2(25): 231-246.
- Kozłowski S. 1973: Program ochrony krajobrazu Polski i jego pierwsze realizacje. Ochrona Przyrody, t. 38, Zakład Ochrony Przyrody PAN, Kraków.
- Kozłowski S. 2000: Ekorozwój – wyzwanie XXI wieku. Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa.
- Kozłowski S. 2003: Ochrona środowiska: Unia Europejska – Polska. Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN. Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa.
- Liro A. (red.) 1995: National Ecological Network EECONET-Poland. Fundacja IUCN-Poland, Warszawa.
- Liro A., Dyduch-Falniowska A. 1999: Natura 2000. Europejska Sieć Ekologiczna. MOŚZNiL, Warszawa.
- Makomaska-Juchiewicz M., Tworek S. (red.) 2003: Ekologiczna sieć Natura 2000 – problem czy szansa. Instytut Ochrony Przyrody PAN, Kraków.
- Ochrona środowiska, 2006. GUS, Warszawa.
- Mirek Z., Zarzycki K., Wojewoda W., Szelaż Z. (red.) 2006: Red list of plants and fungi in Poland. Czerwona lista roślin i grzybów w Polsce. Instytut Botaniki im. W. Szafera PAN, Kraków.
- Olaczek R. 1986: Projekt ekologicznego systemu obszarów chronionych w środkowej Polsce. Studia Regionalne. T. (XIV-XV) IX-X, 1985-1986.
- Olaczek R. 2000: Realizacja ochrony przyrody w Polsce. W: Ochrona przyrody i środowiska w Polsce. Praca zbiorowa, LOP, Warszawa.
- Paczuski R. 2000: Prawo ochrony środowiska. Ofic. Wydaw. Branta, Bydgoszcz.
- Paneuropejska strategia ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej, 1996. Rada Europy, UNEP, ECNC. Polska edycja: MOŚZNiL, Warszawa, 1998.
- Polityka ekologiczna państwa na lata 2003-2006 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2007-2010. www.mos.gov.pl, 2007
- Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, 2004. T. 1-9.

- Ptaszycka-Jackowska D., Baranowska-Janota M. 1998: Przyrodnicze obszary chronione. Możliwości użytkowania. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Pullin A.S. 2005: Biologiczne podstawy ochrony przyrody. PWN, Warszawa.
- Rąkowski G., Smogorzewska M., Janczewska A., Wójcik J., Walczak M., Pisarski Z. 2002: Parki krajobrazowe w Polsce. Wydaw. IOŚ, Warszawa.
- Rąkowski G., Wójcik J., Walczak M., Smogorzewska M., Brodowska M. 2005: Rezerwaty przyrody w Polsce Północnej. Wydaw. IOŚ, Warszawa.
- Rąkowski G., Walczak M., Smogorzewska M. 2006: Rezerwaty przyrody w Polsce Środkowej. Wydaw. IOŚ, Warszawa.
- Richling A., Solon J. 1998: Ekologia krajobrazu. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Różycka W. 1977: Propozycja formowania ekologicznego systemu obszarów chronionych w planach zagospodarowania przestrzennego. Człowiek i Środowisko (4) 1: 53-72.
- Sieć Natura 2000: 10 pytań – 10 odpowiedzi. Ministerstwo Środowiska, Warszawa, 2004.
- Walczak M., Radziejowski J., Smogorzewska M., Sienkiewicz J., Gacka - Grzesikiewicz E., Pisarski Z. 2001: Obszary chronione w Polsce. Wydaw. IOŚ, Warszawa.
www.kobidz.pl ; www.mos.gov.pl/natura2000
- Zarzycki K., Wojewoda W. (red.) 1986: Lista roślin wymierających i zagrożonych w Polsce. PWN, Warszawa.
- Żarska B. 2005. Ochrona krajobrazu. Wyd. 3 zmienione. Wydaw. SGGW, Warszawa.
- Żarska B. 2006: Modele ekologiczno-przestrzenne I zasady kształtowania krajobrazu gmin wiejskich. Wydaw. SGGW, Warszawa.
- Żarska B. 2007: Europejska sieć ekologiczna Natura 2000 i inne przyrodnicze obszary chronione z uwzględnieniem wartości zasobów kulturowych. W: Zasoby przyrodnicze szansą zrównoważonego rozwoju. P. Hewelke – red., Wydaw. SGGW, Warszawa. 43-68.
- Żelazo J., Popke Z. 2002: Podstawy renaturyzacji rzek. Wydaw. SGGW, Warszawa.

Krajowe akty prawne

- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 16 maja 2005 roku w sprawie typów siedlisk przyrodniczych oraz gatunków roślin i zwierząt, wymagających ochrony w formie wyznaczenia obszarów Natura 2000 (Dz.U. Nr 94/2005, poz. 795)
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 5 września 2007 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 (Dz.U. Nr 179/2007, poz. 1275)
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 12 maja 2005 roku w sprawie sporządzania projektu planu ochrony dla parku narodowego, rezerwatu przyrody i parku krajobrazowego, dokonywania zmian w tym planie oraz ochrony zasobów, tworów i składników przyrody (Dz.U. Nr 94/2005, poz. 794)
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 30 marca 2005 roku w sprawie trybu i zakresu opracowania projektu planu ochrony dla obszaru Natura 2000 (Dz.U. Nr 61/2005, poz. 549)
- Ustawa z dnia 03 lutego 1995 roku o ochronie gruntów rolnych i leśnych (tekst jednolity Dz.U. Nr 121/2004, poz. 1266, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 16 października 1991 roku o ochronie przyrody (Dz.U. Nr 99/2001, poz. 1079, ze późn. zm.)
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 roku o ochronie przyrody (Dz.U. Nr 92, poz. 880, z późn. zm.)
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. Nr 162/2003, poz. 1568, z późn. zm.)

Ustawa z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. Nr 80/2003, poz. 717, z późn. zm.)

Ustawa z dnia 04 lutego 1994 roku - Prawo geologiczne i górnicze z 1994 r. (tekst jednolity Dz.U. Nr 228/2005, poz. 1947, z późn. zm.)

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 roku – Prawo ochrony środowiska (tekst jednolity Dz.U. Nr 25/2008, poz. 150, z późn. zm.)

Ustawa z dnia 18 lipca 2001 roku – Prawo wodne (Dz.U. Nr 115/2001, poz. 1229, z późn. zm.)

Akty prawne Unii Europejskiej

Dyrektywa Rady 92/43/EEC z dnia 21.05.1992 roku w sprawie ochrony naturalnych siedlisk oraz dzikiej fauny i flory [Council Directive 92/43/EEC of 21.05.92 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora] (ze zmianami) – dyrektywa siedliskowa (dyrektywa habitatowa)

Dyrektywa Rady 79/409/EEC z dnia 02.04.1979 roku w sprawie ochrony dzikich ptaków [Council Directive 79/409/EEC of 2.4.79 on the conservation of wild birds] (ze zmianami) -dyrektywa ptasia.